



Часопросторова проблематика у літературо- знавчих і фольклористичних дослідженнях

Оксана ОЛІЙНИК

Кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української фольклористики
імені академіка Філарета Колесси
Львівського національного університету імені Івана Франка
79000, м. Львів, вул. Університетська, 1/345
e-mail: oliyuk-o@list.ru

Хронотоп (часопростір), маючи філософсько-природниче походження (філософські наукові студії про час і простір беруть свій початок ще з часів античності), лише у ХХ ст. став об'єктом серйозного зацікавлення літературознавців, фольклористів, мовознавців, мистецтвознавців і культурологів. Власне, у цій статті основну увагу зосереджено на проблемі часопростору та його взаємозв'язку з жанром словесного твору. Часопросторовий аспект дослідження поетики літературних і фольклорних творів – один із провідних напрямів сучасної філологічної науки. Його поява й утвердження значною мірою зумовлені впливом суспільно-природничих наук, які розглядали поняття часу і простору як універсальну категорію у визначенні сутнісних ознак картини світу. Саме цей аспект дослідження наукової проблеми в її теоретико-методологічному плані дає змогу розглянути художній світ і конкретного художнього (фольклорного) твору, і низки жанрів.

Ключові слова: хронотоп, художній час, художній простір, фольклор, література, жанр.

Проблема часопростору в сучасній філологічній науці, зокрема в літературознавстві та фольклористиці, постає як одна з центральних. Саме вона дає можливість проаналізувати усі найголовніші структурні елементи літературного чи фольклорного твору як цілісну художню систему крізь призму соціальних, історичних, психологічних, культурних чинників у світоглядному ракурсі.

Особливої уваги заслуговує філософське осмислення категорії часу і простору, що належать до основних форм існування рухомої матерії. У філософському контексті категорія часопростору не мислиться поза буттям, бо саме час і простір визначають параметри існування світу, впливають на людство від перших днів його існування, яке намагається «підкорити», «заповнити» простір і «оволодіти» часом.

На відміну від численних філософських наукових студій про час і простір, що беруть свій початок ще з часів античності, системні дослідження часопростору в літературознавстві, мовознавстві, мистецтвознавстві, культурології розпочалися лише у ХХ ст. [17: 8]. На думку Н. Тодчук, розширення наукових розвідок і, зрозуміло, поява нових праць, присвячених вивченню і функціонуванню художнього часу і простору в літературі, датується 1950–1960 рр., коли у роботі польського теоретика літератури С. Скварчинської «Вступ до науки про літературу» вперше з'явилися розділи, у яких йшлося про час і простір у літературі [17: 8]. Свою увагу

дослідниця головно зосередила на кількох визначеннях категорій часу і простору з точки зору літературної реалізації об'єктивної дійсності та специфіки побутування літературних родів і жанрів [19: 124–138]. Однак, як зазначав Ф. Федоров, глибоке зацікавлення проблемою часу і простору в мистецтвознавстві та літературознавстві відбулося ще у 40–50-х роках минулого століття, хоча тоді вивчали не стільки простір і час художнього світу, скільки погляди того чи іншого художника на простір і час [18: 16] .

Концепції С. Скварчинської не були цілком новаторськими: її науковій праці передусє дослідження видатного російського літературознавця і філософа М. Бахтіна «Форми часу і хронотопу в романі», яке було опубліковане у 1975 р., хоч написано ще в 1937–1938 рр. Заслуга вченого полягала передусім у тому, що він увів у літературознавство термін хронотопу (у дослівному перекладі – часопростір), запозичений з природничих наук для позначення суттєвого взаємозв'язку «часових і просторових відношень, художньо освоєних у літературі» [2: 234]. З точки зору історичної поетики М. Бахтін визначив зміст природничого терміну *хронотоп* «майже як метафору (майже, але не зовсім)... Хронотоп ми розуміємо як формально-змістову категорію літератури» [2: 234–235].

За М. Бахтіним, хронотопи відрізняються від реального існування, функціонування і різних виявів реального часу і простору. Як доказ багатоваріантності об'єктивного часопростору в художньому світі дослідник суттєво збагатив і поглибив поняття хронотопу, наділивши його додатковими й уточнюючими характеристиками передусім у плані композиції – хронотоп дороги, зустрічі, порожнечі, порогу тощо. М. Бахтін звернув увагу не тільки на взаємозв'язок часу і простору, а й на «образ цього взаємозв'язку як домінуючу точку зору для зображення розгортання сцен, як спосіб матеріалізації ідей, філософських і соціальних узагальнень в образах усіх абстрактних елементів художнього твору» [14: 61].

На сучасному етапі поняття *хронотоп* переважно сприймають як характеристику тексту, «котра завжди дозволяє зарахувати його до певної кількості текстів із загальними для них просторово-часовими ознаками» [11: 193]. М. Новикова запропонувала вивчати простір художнього тексту за двома напрямками – «текст розглядається як певним чином організований простір: формально-граматичний, семантичний, графічний; а з іншого – аналізуються просторово-часові відношення в авторській моделі світу» [14: 63].

Важливим внеском у сучасне літературознавче та фольклористичне розуміння проблеми хронотопу стала праця Д. Лихачова «Поетика давньоруської літератури», яка побачила світ 1967 р. [9]. У її розділах «Поетика художнього часу» і «Поетика художнього простору» чи не вперше у тодішньому радянському літературознавстві ґрунтовно проаналізовано часопросторові структури художнього світу, зокрема художній простір і художній час народної казки.

У другій половині ХХ ст., починаючи з 60-х років, проблему часопростору досить широко вивчають представники тартусько-московської літературознавчої школи структуралістів – С. Неклюдов, Ю. Лотман, Б. Успенський [18: 16], В. Топоров, причому в їхніх працях категорії художнього часу і художнього простору осмислені не лише в літературному контексті, а й у міфології та фольклорі.

У переважній більшості своїх статей не втратив своєї актуальності і збірник наукових праць «Ритм, простір і час в літературі і мистецтві» (виданий за матеріалами симпозиуму «Проблеми ритму, художнього часу і простору в літературі і мистецтві» (1970), присвячений комплексному вивченню художнього часопростору у мистецько-літературному континуумі [18: 17].

У процесі художнього пізнання світу утворюються власні, автономні категорії часу і простору, які, як наголошує О. Гуревич, є умовними [4: 52]. Художній час і художній простір у мистецько-літературному континуумі мають

специфічні особливості, які походять «не прямо зі способів сприйняття світу й історії суспільством, у якому були створені ці твори, а з особливих ідеологічних і художніх завдань, що поставали перед письменниками, поетами, художниками» [4: 52].

Окрім філософського і мистецько-естетичного підходів, у дослідженні проблеми часу і простору застосовують психологічний (який поширений у науці про мистецтво, а згодом його почали застосовувати в художньо-літературній творчості) і філологічний підходи. Останній, як зазначив В. Анікін, може мати літературознавчий і лінгвістичний характер, якщо виходити «з розуміння образно-художньої доцільності просторово-часової зображальності у складі комплексного естетичного цілого, яким є твір словесного мистецтва» [1: 254]. На відміну від інших названих підходів, які можуть претендувати на загальну інтерпретацію просторово-часових властивостей у вивченні художньої творчості, філологічний підхід спирається на словесно-художню природу мистецтва.

Зазначимо, що такі дослідники, як М. Бахтін, Д. Лихачов, Ю. Лотман, Н. Гей, Ф. Федоров, Н. Копистянська, М. Новикова, Н. Тодчук у своїх працях звертаються до аналізу структури тексту на різних його рівнях в аспекті часу та простору, пропонуючи власне бачення концепції часу і простору, яка лежить в основі певного жанру, історичної епохи чи історичної індивідуальності. Це закономірно, бо хронотоп, за Н. Копистянською, є не лише жанротворчим, а й змістовим, структурним і філософським чинником, який «бере участь у створенні тексту (внутрішньотекстовому напруженні), у створенні підтексту (напруженні між текстом і підтекстом), у закладанні кодів надтексту, перекодуванні, апеляції до досвіду і яви читача» [7: 172].

На наш погляд, крім поняття художньо-літературного хронотопу М. Бахтіна, можна також вести мову про фольклорний або художньо-фольклорний хронотоп, оскільки філологічний підхід у вирішенні часопросторової проблеми передбачає і фольклористичний підхід, який, на думку В. Анікіна, є його різновидом [1: 255].

Фольклористичний аналіз до питання часопростору може претендувати на значну автономність, адже фольклорні твори мають специфічні параметри, що суттєво відрізняють їх від літературних творів, а тому явища усної народної словесності потребують власних, специфічних методів дослідження, бо «у фольклорі – свої відмінні від літератури хронотопи. Фольклор пройшов у своєму розвитку кілька стадій і подолав найдавніші хронотопи, і ми не маємо ніякого права ігнорувати їх рудименти в традиційній образності» [1: 276]. Зазначимо, що С. Росовецький, ставлячи питання про відтворення художньої системи власне українського фольклору, запропонував звернути увагу на художній час і простір, які могли би сприяти вирішенню цього явища завдяки своїй певній ієрархічності у рамках національного фольклору. Крім того, вчений наголосив, що «уважне вивчення художнього простору і часу може суттєво удосконалити методику дослідження композиції фольклорного твору... Натомість прослідкувавши членування тексту за змінами в художньому часі та просторі, а також визначивши «вузли», де ці зміни відбуваються водночас, отримуємо певну природну модель композиції» [16: 175].

Свого часу, ставлячи питання про час і простір в епічному фольклорі, російський дослідник В. Пропп писав про його тісний зв'язок із композицією фольклорних оповідей, зауважуючи при цьому, що «народне оповідне мистецтво ґрунтується на цілком інших началах, ніж оповідне мистецтво художньої літературної прози XIX–XX століть» [15: 95]. Так, для народних творів не характерні такі поняття як «авторський простір», «авторський час», оскільки у фольклорі відсутній індивідуальний авторський стиль, просторово-часова образність має узагальнений характер.

У процесі дослідження проблеми часу і простору в контексті словесного мистецтва закономірно встановлюється своя термінологія [17: 10]. На думку В. Анікіна, поява різних часопросторових термінів передусім зумовлена потребою визначення особливої функціональної ролі простору і часу в художньому тексті [1: 240]. У наукових працях найчастіше використовують поняття «художній час», «художній простір», які, як уже йшлося, вперше обґрунтував Д. Лихачов у «Поетиці давньоруської літератури». Ці терміни прийнятні не лише в літературознавстві, де «художній час і простір – органічні складові будь-якого літературного твору, важливі характеристики художнього образу, які забезпечують цілісне сприйняття естетично модельованої дійсності і організують композицію твору» [14: 60], а й у фольклорі, коли осмислення системи художніх принципів того чи іншого твору здійснюється через аналіз категорії жанру, композиції та художнього хронотопу. Крім цих понять, Д. Лихачов використовував терміни «сюжетний час», «авторський час», «фабульний час», «закритий час», які також часто застосовують у наукових студіях, водночас поглиблюючи їх розуміння та вводячи нові часопросторові визначення. Так, Л. Левітан і Л. Цилевич у 1973 р. сформулювали терміни «фабульний простір», який існує в реальних вимірах дійсності, характеризується одномірністю, постійністю і прикріплений до визначених параметрів, та «сюжетний простір», який постає як багатомірний, багатоплановий, рухомий, змінний [8: 35–36].

Помітний внесок у створення часопросторового термінологічного словника внесла відома українська дослідниця часу і простору в літературі Н. Копистянська, яка вважає, що літературний хронотоп можна поділити на декілька окремих рівнів – авторський хронотоп, соціально-історичний, сюжетний, персональний хронотоп, розглядаючи його крізь призму соціальних зв'язків та внутрішнього світу особистості (героя та автора) [7: 184–200]. На її думку, в художньому творі автор описує події, які відповідають його концепції світобачення, його моделі світу, а тому закономірно змінює суттєві характеристики об'єктивного часу і простору. Це пов'язано з тим, що літературний чи фольклорний твір «живе за своїми законами: поняття і співвідношення часу і простору в ньому трансформуються» [14: 60], а відтак філософські категорії часу і простору у структурі художнього тексту чи образу визначаються як «творчо трансформовані простір і час дійсності» [5: 132].

Не можна оминати й проблеми суб'єктивізації часу та простору, бо предметом художнього зображення у творах завжди постає суб'єктивне переживання героєм часу і простору. Відтак суб'єктивний часопростір митця, який був утілений у витвореному ним художньому світі, «стає формою існування цього художнього світу, визначає його структуру (і структуру всіх його категорій: від конфліктів до точок зору)» [18: 17].

Художній простір у творі є дискретним (фрагментарним), тобто, відтворюючи дійсність лише вибірково, – письменник вибудовує певний простір, в якому відбуваються події. Цей простір може бути великим, водночас охоплювати кілька країн чи континентів, а може зводитися до тісних меж однієї кімнати; авторський простір «може мати своєрідні «географічні» властивості: бути реальним (як у літописі чи історичному романі) чи уявним (як у казці)... простір «організовує» дію твору, що особливо важливо для літератури і фольклору, а також безпосередньо пов'язаний із художнім часом [9: 335].

Під впливом художнього часу дія у творі розтягується на цілі епохи або, навпаки, спрямовується до мінімально можливих меж (наприклад, одного дня). Сукупність трьох часових вимірів – минуле, теперішнє і майбутнє – охоплює широку сферу буття, яка не обмежується особистими відчуттями, тому «часові зміщення» стають основним структурним принципом, а час – формою розгортання сюжету [12: 43]. Так, зміщення минулого і сучасного у творі часто постають як спогад, який

здійснюється через пам'ять персонажної одиниці. Щоб допомогти читачеві глибше збагнути характери і долі літературних героїв, дія у художньому творі розгортається шляхом повернення у минуле.

Зовсім інша ситуація створюється, наприклад, у фольклорній казці, яку не цікавить минуле головних героїв, її увага зрідка затримується (і то вибірково) на їх зовнішності, зокрема на фізичній силі і вроді чи морально-етичних якостях. Як зазначав В. Пропп, «зовнішність персонажа або зовсім не описується, або наводяться окремі деталі, які характеризують не індивідуальність, а тип героя як дійову особу» [15: 90]. Це стосується і пейзажів, які у казках практично відсутні. Ліс, річка, море, гори відіграють роль чергової перепони на шляху героя або є дислокацією фантастичних казкових істот. Казка знає лише давньоминулий час: вона не протиставляє минуле теперішньому і не заглядає у майбутнє, вправно орудуючи різними типами формул – ініціальними, медіальними і фінальними, що є специфічною рисою цього жанру, яка різнить його від будь-якого літературного жанру.

Художньо-літературна творчість має здатність порушувати часовий порядок реальної дійсності, що призводить до «художнього споглядання світу» [13: 300], під час якого послаблюється або втрачається зв'язок між практичним часом, у межах якого живе і творить окрема людина, і рухом історії, розвитком суспільства. Художній час підпорядкований законам, які виникли під впливом особливостей літературних жанрів. Мистецтво перетворює часові виміри об'єктивної дійсності в складну художню систему, в якій невід'ємним чинником є художній простір, за допомогою якого письменник створює свій мікросвіт у творі. Ця структура стає «необхідним моментом художнього освоєння змісту» [3: 395]. Саме під її впливом народжується так звана модель світу, яка прочитується через систему «просторових уявлень» автора [10: 6] Це своєрідний континуум, сформований на основі просторово-часових взаємовідношень компонентів, які закріплюють у творі просторово-часовий рух образної думки і є сюжетотворчими засобами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аникин В. Теория фольклора: Курс лекций / 2-е изд., доп. – Москва: КДУ, 2004.
2. Бахтин М. Формы времени и хронотопа в романе // Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – Москва: Наука, 1975.
3. Гей Н. Время входит в образ (О некоторых чертах литературного произведения) // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. – 1965. – Т. XXIV. – Вып. 5 (сентябрь – октябрь).
4. Гуревич А. Категории средневековой культуры / 2-е изд., испр. и доп. – Москва: Искусство, 1984.
5. Джохадзе Н. К методологии исследования проблемы времени в искусстве и эстетике // Вопросы философии. – 1970. – № 1.
6. Копистянська Н. Аспекти функціонування простору, просторової деталі в художньому тексті // Молода нація. – К.: Смолоскип, 1996. – № 5.
7. Копистянська Н. Художній час як категорія порівняльної поетики // Слов'янські літератури. Матеріали до XI з'їзду славистів. – К., 1993.
8. Левитан Л., Цилевич Л. Сюжет и идея. – Рига: Звайгзне, 1973.
9. Лихачев Д. Поэтика древнерусской литературы. – Москва: Наука, 1979.
10. Лотман Ю. Проблема художественного пространства в прозе Гоголя // Ученые записки Тартусского университета. – Тарту: ТГУ, 1968. – Вып. 209. – С. 5–51.
11. Лукин В. Художественный текст: Основы лингвистической теории. Аналитический минимум / 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: Ось-89, 2005.
12. Мисливець Н. Естетичне освоєння часу в романі // Радянське літературознавство. – 1968. – № 8.
13. Мотылева Т. Время – реальное и романическое // Мотылева Т. Зарубежный роман сегодня. – Москва: Наука, 1966.

14. Новикова М. Хронотоп как остранинное единство художественного времени и пространства в языке литературного произведения // Филологические науки. – 2003. – № 2.
15. Пропп В. Фольклор и действительность: Избр. статьи. – Москва: Наука, 1976.
16. Росоветський С. Український фольклор у теоретичному висвітленні. Теорія фольклору: Посібник для університетів. – К.: Фітосоціоцентр, 2005. – Ч. I.
17. Тодчук Н. Роман Івана Франка «Для домашнього огнища»: простір і час. – Львів, 2002.
18. Федоров Ф. Романтический художественный мир: пространство и время. – Рига: Зинатне, 1988.
19. Skwarczyńska S. Wstęp do nauki o literaturze. – Warszawa: PAX, 1954. – Т. I. – S. 124–138.

Temporal and Spatial Issues in Literary and Folkloristic Researches

Oksana OLIYNYK

The origin of chronotope (spatio-temporal matrix) lies in philosophy and sciences (philosophical scientific research of time and space was initiated yet in ancient times), and only in the 20th century it fell into focus of literature scholars, folklorists, linguists, art and culture scholars. This article is basically targeted at the chronotope and the way it is related to the verbal text genre. Approaching poetics of literary and folklore pieces in the temporal and spatial perspective is one of the leading trends in today's folklore studies. Its introduction and assertion were considerably facilitated by the impact of social studies and sciences that viewed chronotope as a universal category in defining meaningful characteristics of the picture of the world. It was this aspect of researching the scholarly problem both theoretically and methodologically, which made it possible to delve into the fictional world of any literary (folklore) piece of numerous genres.

Key words: chronotope, literary time, literary space, folklore, literature, genre.

Пространственно-временная проблематика в литературоведческих и фольклористических исследованиях

Оксана ОЛИЙНЫК

Несмотря на многовековую традицию изучения в рамках философии и естественных наук, хронотоп (категория времени-пространства) только в XX в. стал предметом внимания языковедов, литературоведов, искусствоведов и культурологов. В данной статье внимание сосредоточено на проблеме хронотопа в его взаимосвязи с жанром словесного произведения. Исследование поэтики литературных и фольклорных произведений в пространственно-временном аспекте является одним из ведущих в современной филологической науке. Его актуальность в значительной мере предопределена влиянием общественных и естественных наук, которые рассматривали понятие времени и пространства как универсальную категорию в определении сущностных признаков картины мира. Именно этот аспект исследования научной проблемы в теоретико-методологическом плане дает возможность выявить специфику художественного мира как конкретного художественного (фольклорного) произведения, так и ряда жанров.

Ключевые слова: хронотоп, художественное время, художественное пространство, фольклор, литература, жанр.

Стаття надійшла до редколегії 19.09.2010

Прийнята до друку 28.10.2010

Нові книги

Давидюк В. Вибрані лекції з українського фольклору (в авторському дискурсі). – Луцьк: ПДВ «Твердиня», 2010. – 448 с.

До книги увійшли тексти лекцій професора В. Давидюка, які він прочитав у Волинському національному університеті імені Лесі Українки в 1995–2007 рр. У них відображено авторське бачення українського фольклору в культурогенезі та динаміці його явищ. Багато положень, висловлених у посібнику, – це цілковито нове бачення усної словесності в палеонтологічному дискурсі. Керуючись настановою М. Костомарова, що вивчення походження обрядів є справою археологів і етнографів, автор дотримується цієї культурно-історичної концепції від початку і до кінця книги.

